

ENEKEN LAANES

Wie es gewesen sein mag

ULRIKE PLATH. *ESTEN UND DEUTSCHE IN DEN BALTISCHEN PROVINZEN RUSSLANDS. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien, 1750–1850. Harrassowitz, Wiesbaden, 2009. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 1862-7455; 11). 360 lk.*

Ulrike Plathi käsitus eestlaste ja baltisakslaste elumaailmadest, võõrakonstruksioonidest ja koloniaalfantaasiatest paigutub kirjandusuuriija vaatenurgast kahte laiemasse konteksti. Hoolimata 700-aastase orjaöö kujundi varasemast valitsemisest eesti ajaloomälus on viimase paari aastakümne jooksul saanud baltisaksa kultuuripärand seal tunnustatud koha. Humanitaarteadustes on selle suundumuse vasteks Eesti ala kultuuri, eriti selle 20. sajandi eelse ajaloo uurimine rahvusülesest vaatenurgast. Seda vaatepunkti viljeldakse praegu laiemate või kitsamate teemade käsitlemisel pea kõigis vastava profiiliga Eesti ülikoolides ja uurimisinstituutides. Üheks teerajajaks on siin kahtlemata olnud Jaan Unduski geokultuurilise ühtsuse idee. Soov näha Eesti ala ajaloos ja kultuuris seniste rahvusi lahutavate elementide asemel ühendavaid kasvas varjatult välja kitsamast huvist eesti kirjanduse kui iseseisva kirjakultuuri algusaegade vastu 19. sajandil. Kirjanduse puhul on eriti selge, kui piirav on keeleprintsiibi rakendamine eesti kirjanduse varase arengu mõistmisel. Kirjandusteaduses on seda joont nüüdseks jõudsalt

aetud ja käsil on lausa uus rahvusülesele printsiibil kirjutatud varasema balti kirjakultuuri ajalugu kuni aastani 1840, millest andis esimest maiku mullu Keeles ja Kirjanduse ilmunud topeeltnumber. Samas on Unduski katsed seda kirjanduse uurimisest välja käärinud ideed laiendada kultuuri ja ajaloo käsitlemisele üldisemalt leidnud ka kriitikat ja seda just ajaloolastelt, mis viib meid teise laiemasse konteksti juurde, kuhu Plathi rahvusilene uurimus paigutub, eesti kultuuriajaloo juurde.

Võimalik, et tegemist on pelgalt subjektiivse kogemusega, kuid kirjandusuuriijana on mul siiski jäänud mulje, et kultuuriajalugu ei ole just eesti ajaloolaste meelisvaldkond. Püüdes käsitleda kirjandust mitte tekstikeskselt, vaid laiemas kultuurikontekstis ja otsides selleks tuge ajaloolaste töödest, ei ole sageli just palju võtta. Kõige paremini näib olevat kaetud rahvuslik liikumine ja sellele järgnenud aeg, aga ka seda vaid teatud teemade lõikes. Kui jätta kõrvale inimeste ja raha vähesuse argument, jääb kriitikast Unduski kultuuriühtsuse idee kohta tunne, et eesti kultuuriajaloo uurimist takistab ka ajalooteaduse teatav positivistlik taak. Nimelt on Unduski kultuuriühtsuse ideede heidetud muu hulgas ette ka majandus- ja sotsiaalajaloo “tegeliku” arengu eiramist. Ajaloolased näivad eelistavat poliitilise ja majandusajaloo valdkondi ka seetõttu, et seal on allikad konkreetsemad ja uurimistulemused avalduvad sagedamini numbrite kujul, mis jätab mulje suuremast teaduslikkusest. Kui ollakse sunnitud ütlema midagi kultuuri kohta, algavad probleemid juba allikate leidmisest ja tõlgendamisest ning ka järeldused näivad

sattuvat kahtlaselt lähedale kirjandusteadlaste ja teiste fantasööride omadele.

Paradoksaalselt ei ole olukorda muutust toonud aga ka White'i narratiivse pöörde vaimus töötavad ajaloolased, sest teravdatud teadlikkus ajalookirjutuse tõlgendavast ja tähendusi loovast rollist kammitseb vahel nii, et mineviku kohta ei söandata enam üldse midagi öelda. Nii väitis hiljuti üks ajaloolane mulle, et kui tahan seoses 19. sajandi ajalooliste jutustuste uurimisega öelda midagi saksastumise kui sotsiaalse ja kultuurilise probleemi kohta, ei tohi ma usaldada ajaloolasi, vaid pean pöörduma tagasi tolleaegsete allikate juurde. Niisiis tekib küsimus: kas kirjandusuurija peab hakama ajaloolaseks või on tal põhjust või mõtet eeldada, et kui ta uurib näiteks 19. sajandi ajaloolisi jutustusi kultuurimälu meediumina, siis võiks tal olla käepärast ka uurimusi sajandi ajalookultuuri, varase historiograafia, mentaliteediajaloo, visuaalse kultuuri, identiteedidiskursuste jne kohta? Kõige selle valguses on Plathi monograafia rahvusülese kultuuriajaloo järele januneva kirjandusuurija jaoks otskui suur sõõm värsket vett.

Nagu ütleb raamatu alapealkiri, keskendub Plath võõrakonstruksioonidele ja koloniaalfantaasiatele balti kirjakultuuris, uurib võrdluseks aga ka Balti provintside elumaailmu ja rahvaste kooselu, mõlemat Euroopa kultuuri jaoks põneval perioodil 1750–1850. Plathi töö fookus ei tähenda mitte kitsast teemapüstitust, vaid tegemist ongi balti kultuuri tolleaegset nägu määranud problemaatikaga, mis mõjutas oluliselt ka selliseid majanduslikke ja sotsiaalseid protsesse nagu talupoegade

vabastamine ja seisuslike lõhede süvenemine. Ning nagu väidab Plath oma töö ühe põhijäreldusena, viis võõradiskursus kaudselt ka rahvuskultuuride tekkeni Baltikumis ja määras baltisakslaste saatuse.

Võõrakonstruksioone ja koloniaalfantaasiad uurib Plath reisikirjade ja migratsioonikogemustest rääkivate mälestuste, kirjade, ajakirjanduslike tekstide jms najal. Miks? Allikate valik ei ole siin mõistagi juhuslik. Nimelt väidab Plath, et uuritud perioodil mõjutas balti ühiskonda ja kultuuri kõige enam saksa haritlaste sisseränne balti aadli koduõpetajatena, aga ka pastorite ja muude literaatidena. Nemat määrasid balti valgustuse näo. Nende migratsioonikogemusest kasvas välja soov kirjeldada siin kohatud olusid ja inimesi ning nemad panid kirja paljud Euroopa valgustuse ja romantismi kontekstis hinnatud ja nõutud etnograafilised kirjeldused eestlastest ja lätlastest, mis löid ja levitasid stereotüüpseid kujutelmi, konstrueerisid need rahvad võõrastena, koloniaalfantaasiate objektina. Seetõttu moodustab raamatu esimese osa Baltimaade kirjeldus migratsioonimaadena. Selle eesmärgiks on selgitada, kes need olid, kes siia tulid, millal ja miks.

Kuigi on ju teada, et balti valgustajad ei olnud enamasti siit pärit ega jäänud kõik ka elu lõpuni Baltimaadele, on Plathi raamatu esimeseks tugevuseks see, et ta toob uue selgusega meie teadvusesse asjaolu, et Baltimaade ühiskondlike ja majanduslike olude kriitika 19. sajandi alguses kasvas välja ennekõike mitte kohalike valgustatud mõisnike, vaid ikkagi tihti kodanlikku päritolu literaatide, koduõpetajatena sisserännanud ja hiljem

pastorina töötanud sakslaste kirjutistest. 19. sajandi ühiskondlikke muutusi tõukas seega tagant sisseränne.

Sisserände põhjalik kirjeldus valmistab ette tekstide mõistmist, mille poolt loodud stereotüüpe ja võõradiskursust hiljem analüüsima hakatakse. Tekstide tausta uurimine on äärmiselt oluline, sest nagu juba öeldud, kujutab kultuuriajaloo uurimine endast olulist väljakutset allikate tõlgendamisel. Reisikirjade ja migratsioo-
nimälestuste puhul kerkib alati küsimus, kuidas hinnata neis esitatud etnograafiliste kirjelduste “objektiivsust” või pigem avada nende “tendentslikkuse” põhjusi ja eesmärgi. Metodoloogiliselt lahendab Plath selle probleemi, pakkudes lugejale stiilis “mag so gewesen sein” alati mitmeid võimalikke taustu ja oletusi autorite subjektiivsete huvide kohta. Taustade ja huvide paljusust seletab ka eestlaste kohta loodud stereotüüpide ja kirjelduste vastuolulisust.

Kõigepealt saame teada, et balti valgustajad ehitasid oma kirjeldused sellest kaugest maanurgast kesk- ja varauusajast pärit õhukesele, kuid saksa kultuuriruumis täiesti olemasolevale vundamendile. 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse kontekstis toonis nende kirjeldusi aga ennekõike sotsiaalkriitiline pigment. Nii kasutati 18. sajandil Vene tsaaririigi mõjuvalda sattunud Balti provintse negatiivse näitena, et tsensuuri tingimustes kritiseerida talupoegade olukorda ja üldisemalt seisuslikku ühiskonnakorda Saksamaal endal. Eesti ja läti talupoegade kirjeldused Saksamaale suunatud reisikirjades täitsid seega peegli aset, eestlased olid projektsioonipind, mitte huviobjekt.

Kurioosse näitena võib tuua eestlaste vastu sümpaatiat tundva Johann Christoph Petri, kes veendes baltisakslasi võtma omaks uut Saksamaal levinud peremudelit, kus emad ei anna oma imikuid enam aastateks ammede kasvatada, hirmutab aadliprouasid eesti ammede loomallikkuse ja laste vajumisega eestlaste mõjuvälja, luues nii negatiivseid stereotüüpe küsimuses, mis eestlasi tegelikult ei puudutanud.

Etnograafiliste kirjelduste keerulised ajendid viisidki tihti olukorrani, kus paljud kohalike rahvaste suhtes positiivselt meeletatud valgustajad, kelle eesmärgiks oli kritiseerida pärisorjust ja kosta talupoegade eest, löidki need kõige negatiivsemad stereotüübid eestlaste kohta – paradoks, mis on meile tuttav ka postkolonialistlikust uurimisest. Kui Garlieb Helwig Merkel või August Wilhelm Hupel kirjeldavad oma poliitretoorikas, millist kurja pärisorjust eestlastele on teinud, maalivad nad pildi nende eluolust ja mentaliteedist võimalikult mustades värvides ja loovad nii stereotüübi räpastest ja kultuuritustest metslastest, kes asuvad veel madalamal arenguastmel kui orjastatud loodusrahvad.

Sama juhtus ka ideega eestlastest kui eriliselt vabadusejanulisest, kättemaksuhimulisest ja autundelisest rahvast. Valgustajad põhjendasid selle pildiga vajadust majanduslike ja sotsiaalsete reformide järele. Reformid tuleb vabatahtlikult läbi viia, öeldi, muidu teevad eestlased revolutsiooni ja balti aadlike elumaailm hävib. Plath näitab, et 19. sajandil balti aadli seas levinud allakäigu- ja maailmalõpuretoorika ei pärinegi tegelikult mitte

neilt endilt, vaid kodanlastelt, kes seda reformide eest väideldes üles kütsid.

Lisaks sotsiaalkriitikast välja kasvanud pildile Balti provintsidest kui barbaarsest idamaast ja eestlastest kui pärisorjuse tagajärjel metslase tasemele langenud rahvast oli mõjuvõimas aga ka kujutlus boreaalsest teisest, eestlastest kui Euroopa põlisrahvast, kus mängis olulist rolli eestlaste soome-ugri päritolu ja eripärane keel. Eestlaste nägemine mitte enam seisuse, vaid omaette rahva ja hiljem rahvusena kasvas välja Euroopas üldiselt populaarsest huvist keelte ja nende liigitamise vastu, uuest rahvuslikust keelemõtlemisest. Eriline soome-ugri keel muutis ka eestlaste kombed ja usundi nüüd rahvuslikuks ja tõstatas küsimusi selle rahva puuduva ajaloo järele.

Romantismi kiiluvees ei nähtud eestlaste kultuurilist erinevust seega enam ähvardavana, vaid huvipakkuva ja külgetõmbavana – kujutlus kaduvast põlis-kultuuriga eksootilisest rahvast rahuldas ihalust Euroopa kultuuri ürgsete kihistuste järele. Plath väidab, et mingil määral elab see stereotüüp 19. sajandi esimese poole eestlastest kui ürgsest ja moderniseerumispelglikust rahvast siiani, ja takistab jällegi paradoksaalselt nii toleaegse rahvusülese kultuuriajaloo kui ka maaelu moderniseerumise uurimist.

Samasuguseid paradokse sisaldab ka balti koloniaaldiskursus. Koloniaaldiskursus kasvas välja valgustajate sotsiaalkriitikast, kus oma argumentide tugevdamiseks toodi sisse koloniaalvõrdlused eestlaste ning teiste orjastatud ja koloniseeritud rahvaste vahel, nagu aafrikalased ja indiaanlased. Kohalikud baltisakslased

korjasid need võrdlused oma regionaalse identiteedi otsingutel aga üles ja hakkasid, nüüd juba positiivses võtmes, jutustama Balti ajaloost ja oma saabumisest siia kui Liivimaa avastamisest. Nüüdisaegsele eestlasele on see diskursus ehk kõige tuttavam Ludwig von Maydelli graafika kaudu, kus kujutatakse Bremeni kaupmehi pärismaalastega mererannas kauplemas. Plath näitab, et balti kirjakultuuris põimub saksa kriitika Euroopa koloniaalvõimude aadressil sakslaste salasooviga osaleda maailma koloniaalsel jaotamisel.

Metodoloogilisest valikust lugeda reisikirju nende taustade avamise kaudu saab Plathi uurimuse üks olulisemaid äratundmisi – võõrakonstruksioonide ja koloniaalfantaasiate ajendid, eesmärgid ja tulemused ei ole loogilises seoses ning kord ellu kutsutuna hakkavad need kirjeldused elama oma elu. Nii saabki võimalikuks, et eestlasi kirjeldatakse kord kultuuritute idamaalastena, kord ürgse kultuuriga boreaalse põlisrahvana. Üldise suundumusena toob Plath aga välja selle, et migratsiooni- või reisekogemusest välja kasvanud etnograafilised kirjeldused koondusid alates sajandivahetusest järjest enam kultuuriliseks, siis aga juba rahvuslikuks ja rassistlikuks võõradiskursuseks. Kuigi sisseännanud valgustajad kritiseerisid seisuslikku lõhet ühiskonnas, viisid nende koloniaalvõrdlustest rikkad kirjeldused eksootilistest eestlastest tegelikult suurema, nüüd juba rahvusliku lõheni sakslaste ja mittesakslaste vahel. Kohalikud baltisakslased, kellele seda seisuslikku lõhet süüks pandi ja kes loomulikult ei tahtnud niisugust sotsiaalkriitilist diskursust omaks võtta, kirjeldasid

oma tekstides Balti provintside elu pigem harmoonilise patriarhaalse “ühise pere” (*das ganze Haus*) kujundi kaudu. Plathi väitel jääb aga võõradiskursus ometi valitsema.

Tulles stereotüüpide ja võõrakonstruksioonide juurest elumaailmade juurde, uurib Plath tekstides leiduvaid märke Balti rahvaste vahelisest läbikäimisest ja kooselust, kultuurikontaktidest ja -ülekannetest ning nende vahendajatest. Kui baltisakslased kujutavad seisusühiskonda “ühise pere” kujundi abi, siis mil määral ja kus integratsioon aset leidis? Võimalike kontaktikohtadena uurib Plath elu mõisates, talupoegade ja aadlike ühiseid pidusid ja kirikuskäimist, teenijate ja aadlike ühist lapsepõlve, kõrtse ja kaubandust. Erilise tähelepanu all on just aadlike lapsepõlv, mil maarahva seast pärit ammede ja hoidjate kaudu leidis aset ka oluline eesti-saksa suunaline kultuuriülekanne – võeti üle mitmeid käitumismustreid, müüte, rahvajutte, suhe loodusesse ja keskkonda, ravimeetodeid. Reisijad ja sisserändajad kirjeldavad sedapidiiseid kultuurilise sarnastumise protsesse, sest neile torkavad need kohalike sakslaste eestlastelt omandatud tavad silma. Samuti annab Plath ülevaate estofiilide tegevusest, madalamate kihtide sotsiaalse mobiilsuse võimalustest ning sellega kaasnevast eestlaste ja lätlaste lõimumisest.

Elumaailmade kirjeldamisel tegeleb Plath selliste ajaloodistsipliini pehmete aladega nagu emotsioonid, mis eesti ajaloolasi seni on hirmutanud: armastustunne, huvi, hirm, umbusaldus ja viha. Ta lähtub arusaamast, et sellist seisusühiskonda nagu Balti provintside oma

ei hoidnud püsti mitte ainult poliitilised ja majanduslikud struktuurid, vaid ka emotsionaalsed sidemed. Läbi mitme põlvkonna kultiveeritud emotsionaalne side mõisnike ja talupoegade vahel aitas sageli tasakaalustada äärmiselt ebavõrdset võimujaoatust. Plathi kirjelduse tugevuseks on ka nende “tundestruktuuride” ja rahvastevahelise läbikäimise näitamine dünaamikas kogu uuritud perioodi lõikes. Näiteks saame teada, et kui 18. sajandi keskpaigas olid aadlikud talupoegadega mõisas üsna tihedalt seotud, siis viis just nende majandusliku seisu paranemine sajandi lõpupoole kaugenemisele talupoegadest ja kaudselt ka seisusliku ühiskonna nõrgenemiseni. Alles siis, kui tsaaririik hakkas survestama balti aadlike privileege ja lisandusid majandusraskused, lähenesid aadlikud taas talupoegadele.

Plathi põhiline sõnum elumaailmade kohta räägib vastu eesti ajaloo teaduses levinud kalduvusele madaldada talupoeg pelgalt rõhutud olendiks, sest viimane ei kajasta elumaailmade mitmekesisust ning takistab rahvastevahelise läbikäimise ja vastastikuste sarnastumisprotsesside uurimist. Kui need, kes suhtuvad Eesti ajaloo uude kooselu ja kultuuriühitsuse figuuri skepsisega, toovad sagedasti vastuargumendiks majandus- ja sotsiaalajaloo julmad faktid, siis Plathi uurimus paneb küsima, kas pole nad oma viisis rõhutada ühiskondlikke ja kultuurilisi lõhesid siiski laenanud midagi ka balti valgustajate võõradiskursusest.

Sinnakanti sihhib ka Plathi raamatu lõppjärelendus. Ta väidab: “eestlaste nägemine boreaalsete võõrastena saksa teadustraditsioonis võis aidata oluliselt

kaasa iseseisva eesti kultuuri konstrueerimisele. Soomeugrilaste eriline mõtteviis ja mentaliteet, mida Eestis stiliseeritakse nii sakslaste kui venelaste poolt puutumata jäänud esmaseks ja ürgomaseks identiteedi süvakihiks, võib osutada väljastpoolt loodud koloniaalseks konstruktiks” (lk 285). Eesti rahvusliku liikumise seletamisel rõhutatakse tavaliselt nii majanduslikke, poliitilisi kui sotsiaalseid faktoreid. Kultuuri poole pealt on olnud valitsev nn “äratajate” diskursus, mille raames on tunnustatud ka balti valgustajate ja estofiilide rolli. Plath läheb aga kaugemale, näidates, millise määrani on need jutustused ja motiivid, millele eesti identiteet 19. sajandil üles ehitati, tegelikult (balti)sakslaste väljamõeldud. Tõendeid sellest leiab kõikjalt: 19. sajandi ajaloolistest jutustustest, mis rajanevad Merkeli ajaloopildil; Koidula juttudest, keda inspireerib eestlaste võrdlemine Aafrika orjade ja indiaanlastega; isegi armastatud lugu eesti keele ilust ja keelte võistlusel lausega “sõidan tasa üle silla” saadud võidust pärineb uuest kodanlikust keelemõtlemisest nakatunud balti valgustajatelt. Seega, kuigi võõradiskursus rõhutab iseenesest erinevust, viitab selle varjatud pärand eesti rahvuskultuuris sügavamal tasandil tegelikult baltisaksa ja eesti kultuuri tihedale läbipõimumisele.

Et mitte lõpetada kriitilise noodita, võiks raamatu *desideratum*’ina välja tuua just nende fundamentaalsemat sorti küsimuste liiga nappi käsitlust. Kui Plath väidab, et hoolimata sotsiaalsest seotusest tõukasid emotsioonidest laetud võõrakujutlused, koos baltisakslaste süütunde ja senise ühiskonnakorralduse lõppemise hirmudega, nägema sotsiaalseid erinevusi rahvuslike erinevustena ja viisid pikemas perspektiivis rahvuskultuuride tekkimiseni Balti provintssides, siis jääb kuuest lausest sellise protsessi kirjeldamisel väheks.

Sama kehtib ka postkolonialistliku vaatenurga kohta. Selle kasutamine eesti kontekstis on vaidlusalune küsimus. Plath saab selle küsimuse analüüsist kõrvale põigelda, sest teda huvitab pigem koloniaaldiskursus kui koloniaalsed ühiskondlikud suhted või nende puudumine. Kui tavaliselt väidetakse, et postkolonialistlik lähenemine sobib hästi baltisaksa perioodi, aga vähem nõukogude perioodi jaoks, siis Plathi raamatus on palju materjali, kaasa arvatud väljatoodud erinevused Inglismaa-Prantsusmaa ja Saksamaa koloniaaldiskursuse vahel, mis aitaksid selle küsimuse üle edasi mõelda ja ehk baltisaksa perioodi puudutatavat konsensust murendadagi. Aga eks midagi peab jääma ka tulevaste uurijate tarvis.

